

אני מקווה שההערות האישיות שלי תהיינה בעלות משמעות עבורכם. סבי וסבתי שמרו על המצות הדתיות אבל לא בעוצמה כזאת שתחדיר בנו אמונה. חסרה להם העוצמה בכוחם לשנות את אורח חיינו. העצב שלהם, אם הבנתי נכון, לא היה כשל אנשים זקנים אלא כשל אנשים מובסים. השואה, שבפתאומיות צנחה עלינו, קשרה בינינו בקשר של סבל, בלי להבחין בין מאמינים למי שכבר היו מנוכרים לדת. עבורנו הילדים היה אולי קל יותר. הסבל שלנו היה בעיקרו גופני, ולא כלל חיטוטי נפש. עבור הורינו זה היה אובדן של עולם. כל אמונותיהם קרסו. הם נותרו ערומים וחסרו כל, מלבד היהודיות החשופה שלהם. המונים ריקים בשדות עוינים - כך ניצבו עשרות אלפי יהודים, שהופרדו מיקריהם, שנגזל רכושם, שהוטל בה מום הבושה. במשך כל השנים הם ברחו מפני שייכות קולקטיבית ליהדות משום שהאמינו שמורשת אבותיהם עמדה כחוצץ בינם ובין האפשרות לחיות חיים חופשיים. עתה הם ניצבו יחד: יהודים מהמערב עם יהודים מהמזרח, בסירה אחת, תחת שמי ברזל.

תחילה הגלו אותנו לא זורי מעבר ואח"כ לתחנות רכבת. באימה האימתנית של צפיפות ורעב, המילים אבדו וחרבות התרוממו, ועדיין הספקנו לקלוט את שתיקתם המרה של הורינו בטרם הופיעו הידיים שהפרידו ביניהם. הורינו הגנו עלינו עד הרגעים האחרונים. כשכבר לא יכלו לעשות כן, הם עזבו אותנו ממש כשם שאימו של משה עזבה את תינוקה לרחמי שמים. מאותו הרגע, הבדידות היתה מנת חלקנו. חלקנו היו ביערות, אחרים במנזרים וכמה מאיתנו בקרב איכרים אכזריים שהתייחסו אלינו כאל בהמות. במהירות למדנו את סודה של היהדות. האינסטינקט לחש אותו לנו: שככל שנטיב להסירה כך ייטבו סיכויינו לחיות. מעטים היו בני מזל, כך ללא הורים, בשדות אויב, מבודדים מהאנושות, גדלנו כחיות. בקור ובדיכאון שהשרה הפחד. אינסטינקט החיים הנחה אותנו, ואנחנו צייתנו לו. ביערות ובכפרים חשנו בסוד יהדותנו. ידענו שסוד זה הפך אותנו לטרף קל עבור כל יד וגרון, אבל שבלעדיו הקיום שלנו יהיה עלוב יותר. סוד זה היה המקלט היחיד שלנו מכל סבלותינו. כל השנים למדנו לחיות עם המוות כעם קרוב משפחה מוכר, ולא שהפסקנו לפחד מפניו, להיפך: כל מפגש עם המוות הגביר את פחדנו, אבל ההבטחה שהבטחנו להורינו, שנדאג לעצמנו, העצימה אותנו.

נדדנו ליער, כאילו שלא היינו ילדים, אלא חיות ילדות היער. למדנו איך להשיג מזון מעצים, אש מאבנים, ולהרהר למה רודפים אותנו? ביערות ועל גדות הנהרות, שאלה זו ניצבה במלוא מערומיה. לפעמים היינו משוכנעים שזה הריח שלנו; אוזננו הארוכות; פחדינו מהחושך - שאילו רק התגברנו על מגרעות אלו, אף אחד לא יוכל לנחש שאנחנו יהודים.

בשנת 1945, בסוף המלחמה, הייתי בן 13. מה לעשות? ולכן ללכת? הייתי מוקף בים של פליטים שנעו ממקום למקום. הם נשאו איתם פחד עצום והם לא ידעו כיצד להיפטר ממנו. אסונות גדולים משאירים אותנו דוממים וחשופים. הדיבור נאלם אז. כמעט דבר לא נאמר. התייתמתי, ולא רק מהורי. ערכים ואמונות נראו לפתע כתמימים ומגוחכים לנוכח האנשים המפלצתיים שעינו אותנו. כיצד יראה עולמכם מעתה והלאה? האם תשקעו אל תהום הפסימיות, אל תהום הציניות; האם תבגדו באמונות של הוריים שטיפחו את ההומניזם, הליברליזם; האם תבגדו באמונותיהם של סבותיכם שחיו חיי אמונה שקטה; האם תבגדו בדודים שהיו קומוניסטים ושהקריבו את חייהם למען ישועת האנושות?

ערב קר וחשוך אחד כשנראה היה לי שהגטו , והיערות והמחנות לעולם לא יעזבו אותי , ושאלתי את יתמותי ממקום למקום, אבוד בעולם שערכיו אבדו לו, ישבתי ורשמתי את שמות הורי, סביי וסבותיי, דודי ודודני, על פיסת עץ. הייתי כה אבוד, שבאמצעות רישום שמותיהם הם אכן התקיימו, שבית ילדותי לא היה יציר הדמיון. השבתי אותם לחיים. הם שבו וניצבו לנגד עיני כפי שזכרתי אותם. כשהיו בין החיים, לרגע לא הייתי יתום אלא שוב הייתי י ילד, מוקף במשפחה אוהבת, הייתי כה שמח ומעשי ... בכל פעם שחשתי בודד או עצוב, הוצאתי את הכרטיס וקראתי את השמות, והשבתי לעצמי את הורי האבודים.

בשנת 1946 הגעתי לפלסטינה. בפלסטינה של 1946 היתה אווירה של חלוציות שביקשה ליצור יהודי חדש, שישים קץ למאורעות העבר ויפנה אל עבר ה הווה והעתיד. אל העבר היהודי התייחסו כאל קללה ממנה יש להימלט. שוב, כנגד אווירה חלוצית זו העבר נראה היה כמשהו שיש להתבייש בו, למחוק אותו במהירות האפשרית. במונחים מעשיים: "לך ועקור מנשמתך כל חוויה משמעותית שחווית במשך שנות השואה, ושתול במקומם אידיאל פסטורלי. לך שכח חלק משמעותי של חיך". היו אנשים שעשו זאת, והמחיר שהם שילמו על כך היה כבד ביותר.

בלילות, לבדי, נהגתי לכתוב מכתבים לאמי. ידעתי שהיא נרצחה, ועדיין התמזתי בכתיבת מכתבים אליה: אוסף של פריטי מידע טריוויאליים אודות חיי היום יום שלי. נראה היה לי שאם איכשהו יגיעו אליה המכתבים, הם ישמחו אותה. כתיבה זו חיברה אותי לעולם שפעם היה עולמי. שפת אמי היתה גרמנית, אותה שמעתי בבית עד גיל 9. במהלך המלחמה תפסו את מקומה אוקראינית ורוסית. המילים המעטות בגרמנית שזכרתי, צלחו בקושי לכתיבת מכתב עמוס בשגיאות לאמי.

אחרי הצהריים נהגנו ללמוד עברית של חיי יום-יום ושל התנ"ך. למדנו את התנ"ך: הפרוזה התנ"כית היא עובדתית, ללא שמות תואר. ככל השפות העתיקות היא שפה נוקשה, חמורה, חסרת סנטימנטליות. אז עדיין לא ידעתי שנוקשות זו תאמה לנ יסיון חיי. סבלות הגטו, המחנות והיער לא ניתן לביטוי במילים רבות. ככל שהסבל גדול יותר, כך רצוי להשתמש במילים ספורות ומדויקות. הכאב מסרב להיות מבוטא במילים, כשהמילים רבות מיד. הפרוזה התנ"כית מלמדת ששתיקה עדיפה לעיתים על דיבור. תיאור עתיר מילים הוא אשליה. יש לשאוף להגיע אל פנימיות הנשמה.